

Για το έργο και τη σκέψη του Σταύρου Ζουμπουλάκη*

Γιάννης Δημητρακάκης

ΣΤΗΝ εισήγηση που ακολουθεί δεν θα αποπειραθώ τη συνολική παρουσίαση της προσωπικότητας και του έργου του Σταύρου Ζουμπουλάκη· παρόμοιο εγχείρημα θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο, καθώς οι ιδιότητές του είναι πολλαπλές, το εύρος των πνευματικών ενδιαφερόντων του μεγάλο, η προσφορά του στα γράμματα πολύπτυχη. Θα σταθώ κυρίως σε πλευρές του έργου του που συνδέονται με τη λογοτεχνία· με άξονα τις πλευρές αυτές θα επιχειρήσω να αναδείξω και ορισμένες από τις βασικές συντεταγμένες της διανοητικής του φυσιογνωμίας.

Αφετηριακό σημείο της εισήγησής μου αποτελεί το έτος 1998, όταν ο Ζουμπουλάκης ανέλαβε τη διεύθυνση του περιοδικού *Νέα Εστία*. Το μακροβιότερο ελληνικό φιλολογικό περιοδικό, που είχε ιδρύσει το 1927 ο Γρηγόριος Ξενόπουλος, έμοιαζε, στα τέλη του εικοστού αιώνα, να έχει πλέον κλείσει τον κύκλο της ζωής του. Ο Ζουμπουλάκης αφιερώθηκε στο έργο της αναγέννησής του. Στο πρώτο τεύχος που κυκλοφόρησε υπό τη διεύθυνσή του (τχ. 1704, Σεπτ. 1998) προέτασε ένα εκδοτικό σημείωμα, όπου έθετε ως κύριο στοίχημα της ανανεωμένης έκδοσης της *Νέας Εστίας* να υπηρετήσουν οι σελίδες της την «κριτική συζήτηση της λογοτεχνίας μας, τόσο αυτής που γράφεται δίπλα μας σήμερα όσο και της παλαιότερης» (η έμφαση του συγγραφέα).¹ Είναι αναμφίβολο ότι το στοίχημα αυτό κερδήθηκε. Με τα πολυσέλιδα αφιερώματα σε Έλληνες, αλλά και ξένους, λογοτέχνες, με τις πολυάριθμες υψηλού επιπέδου μελέτες για ζητήματα της νεοελληνικής ποίησης και πεζογραφίας, με τη δημοσίευση λογοτεχνικών κειμένων γραμμένων από σημερινούς συγγραφείς, η *Νέα Εστία* άφησε το αποτύπωμά της στην πορεία της νεοελληνικής φιλολογίας στις αρχές του αιώνα μας.

Ο Ζουμπουλάκης όμως προχώρησε παραπέρα. Άνοιξε την ύλη του περιοδικού και σε άλλα γνωστικά πεδία των ανθρωπιστικών και κοινωνικών επιστημών, όπως είναι η φιλοσοφία, η ιστορία, οι πολιτικές επιστήμες, η ιστορία των ιδεών, η θεολογία, κλπ. Τα ανοίγματα αυτά υπηρέτησαν την επιδίωξη του νέου διευθυντή να συνομιλήσει το περιοδικό με μείζονα ζητήματα της εποχής μας. Αναφέρω ορισμένους τίτλους αφιερωματικών τευχών: «Κοινοτισμός, Πολυπολιτισμικότητα, Εκκλησία και κράτος» (τχ. 1778, Μάιος 2005), «Αφιέρωμα στο Ιράν» (τχ. 1792, Σεπτ. 2006), «Δημόσιος βίος και ιδιωτική ζωή» (τχ. 1793, Οκτ. 2006), «Τι είναι ο

* Εισήγηση που εκφωνήθηκε στην τελετή αναγόρευσης του Σταύρου Ζουμπουλάκη σε επίτιμο διδάκτορα του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης (Αίθουσα «Παντελής Πρεβελάκης», Ωδείο Ρεθύμνου, 3 Δεκ. 2019).

¹ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 1998.

λαϊκισμός;» (τχ. 1816, Νοέμ. 2008), «Τι συνέβη τον Δεκέμβριο 2008;» (τχ. 1819, Φεβρ. 2009), «Η ακροδεξιά σήμερα» (τχ. 1827, Νοέμ. 2009).²

Η συνομιλία με τα προβλήματα του σύγχρονου κόσμου διακρίνει σημαντικό μέρος και της δικής του αρθρογραφίας στη *Νέα Εστία* (και αποτελεί, όπως θα φανεί στη συνέχεια, παράγοντα διαμορφωτικό ευρύτερα της σκέψης του). Μάλιστα δεν είναι λίγα τα άρθρα του που είχαν χαρακτήρα παρέμβασης στον δημόσιο χώρο με αφορμή πολιτικοκοινωνικά ζητήματα. Θα περιοριστώ σε δύο σχετικά παραδείγματα.

Στο άρθρο του «Τζαμί στην Αθήνα», τον Δεκέμβριο 1999, ο Ζουμπουλάκης, αφού υπενθύμιζε ότι η Αθήνα είναι η μόνη ευρωπαϊκή πρωτεύουσα που δεν διέθετε χώρο λατρείας για τους μουσουλμάνους κατοίκους της, έπαιρνε θέση, με επιχειρήματα νομικά, πολιτικά και ιστορικά, υπέρ της λειτουργίας τζαμιού στην ελληνική πρωτεύουσα. Ταυτόχρονα στηλίτευε την ελληνική κοινωνία και το ελληνικό κράτος για τη «μισαλλόδοξη, αντιδημοκρατική και ανασφαλή άρνησή τους» να δεχθούν την ανέγερση τζαμιού.³

Τον Μάιο 2012, στο προτελευταίο τεύχος της *Νέας Εστίας* που εξέδωσε (τχ. 1854), ο Ζουμπουλάκης υπέγραφε ένα εκδοτικό σημείωμα που τιτλοφορούνταν «Ζοφερή Νύχτα». Η πρώτη παράγραφος είχε ως εξής:

Η *Νέα Εστία* δεν σχολιάζει ποτέ αποτελέσματα ελληνικών εκλογών. Θα πρόδιδε ωστόσο τον πνευματικό της ρόλο, αν δεν το έκανε για τις εκλογές της 6ης Μαΐου 2012, στις οποίες το νεοαζιστικό κόμμα της Χρυσής Αυγής έλαβε το 7% των ψήφων και εξέλεξε 21 βουλευτές.⁴

Η στάση που επείγει να υιοθετηθεί έναντι της Χρυσής Αυγής, υποστήριζε ο διευθυντής του περιοδικού, είναι η αποκάλυψη της ιδεολογίας και της δράσης της. Αυτό επιχείρησε να πράξει ο ίδιος το αμέσως επόμενο διάστημα με άρθρα, ομιλίες, συνεντεύξεις. Από τις παρεμβάσεις του αυτές προέκυψε το βιβλίο *Χρυσή Αυγή και Εκκλησία*. Σύμφωνα με την κεντρική θέση του Ζουμπουλάκη, εκείνο που κυρίως χρειάζεται για να αντιμετωπιστεί η Χρυσή Αυγή

είναι μια μεγάλη και ευρεία δημοκρατική συμπαράταξη. Αυτοί που μπορούν περισσότερο να απονομιμοποιήσουν τη Χρυσή Αυγή ιδεολογικά και ηθικά είναι οι άνθρωποι και οι θεσμοί του συντηρητικού κόσμου. [...] αν η Εκκλησία εξέδιδε μια βαρυσήμαντη και ρητή, επίσημη ανακοίνωση καταδίκης της Χρυσής Αυγής, ή αν έκανε κάτι παρόμοιο η Ακαδημία Αθηνών, πιστεύω ότι αυτό θα αποτελούσε σοβαρή απονομιμοποίησή της.⁵

² Για το άνοιγμα αυτό της *Νέας Εστίας* υπό τη διεύθυνση του Ζουμπουλάκη βλ. ΒΑΓΕΝΑΣ 2011, 43. Το άρθρο του Βαγενά συμπεριλαμβάνεται στο αφιέρωμα του περ. *The Athens Review of Books* (τχ. 23, Νοέμ. 2011) στη *Νέα Εστία*.

³ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 1999· τώρα και στο ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2002, 97–106.

⁴ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2012α, 559· τώρα και στο ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2013α, 11.

⁵ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2013α, 83–84.

Παρεμβάσεις αυτού του είδους απαιτούν οπωσδήποτε θάρρος, που ποτέ δεν έλειψε από τον διανοούμενο που τιμούμε σήμερα. Θάρρος που δεν είναι πάντα χωρίς κόστος, όπως καταδεικνύει και η πρόσφατη δικαστική του περιπέτεια με αφορμή τον πρόλογο που έγραψε για το βιβλίο του Δημήτρη Αλικάκου *Λύτρωση. Περί του Αγίου Φωτός*.⁶

Ο Ζουμπουλάκης κατόρθωσε έτσι να αποκαταστήσει τη *Νέα Εστία* ως το σημαντικότερο φιλολογικό περιοδικό της εποχής μας, με ουσιώδη συνάμα συμβολή στη διακίνηση των ιδεών και τις σύγχρονες διανοητικές αναζητήσεις. Επί των ημερών του, από το 1998 έως το 2012, κυκλοφόρησαν συνολικά 152 τεύχη και τριάντα χιλιάδες περίπου σελίδες.⁷ Για δεκατέσσερα χρόνια, τα γραφεία της *Νέας Εστίας* στην Αθήνα, στην οδό Ευριπίδου 84, έγιναν το δεύτερο σπίτι του. Ξόδευε κάθε μήνα αναρίθμητες ώρες για να στήσει την ύλη του περιοδικού, να διορθώσει τα τυπογραφικά δοκίμια, να παρακολουθήσει τη στοιχειοθέτηση του υπό έκδοση τεύχους. Ο ίδιος περιγράφει γλαφυρά τη χαρά που ένιωθε κάθε φορά που έπαιρνε στα χέρια του φρεσκοτυπωμένο το τεύχος του μήνα.

Την ίδια εποχή, στον ιστορικό εκδοτικό οίκο του Βιβλιοπωλείου της Εστίας, τον οίκο που εξέδιδε και το περιοδικό, ο Ζουμπουλάκης ίδρυσε και διεύθυνε τη σειρά «Εστία Ιδεών», στην οποία δημοσίευσε τριάντα έξι βιβλία Ελλήνων και ξένων στοχαστών (παραθέτω μερικά από τα ξένα ονόματα: Régis Debray, Michel Foucault, René Girard, Jean-Paul Sartre, Pierre-André Taguieff, Tzvetan Todorov, Paul Veyne, κ.ά.). Το σημείωμα που συνοδεύει τα βιβλία της σειράς εκφράζει εύγλωττα την πίστη του στην αξία των ιδεών:

Η Εστία Ιδεών πιστεύει ότι οι ιδέες έχουν σημασία στη ζωή μας, την προσωπική και τη συλλογική, και αντιμάχεται τη μηδενιστική απαξίωσή τους. Η σειρά φιλοδοξεί να στεγάσει κείμενα δοκιμιακού λόγου, χωρίς θεματικούς περιορισμούς και ιδεολογικές μονομέρειες· κείμενα που θα κεντρίζουν τη σκέψη και θα προκαλούν τη συζήτηση.

Αλλά η συνεισφορά του στο εκδοτικό τοπίο και τη διακίνηση των ιδεών δεν σταμάτησε το 2012. Διευθύνει, από το 2008, το Ίδρυμα βιβλικών μελετών Άρτος Ζωής. Στη διάρκεια των έντεκα, μέχρι στιγμής, χρόνων της προεδρίας του ο Άρτος Ζωής έχει εκδώσει είκοσι πέντε βιβλία Ελλήνων και ξένων φιλοσόφων, θεολόγων και στοχαστών που μελετούν τη Βίβλο, και εννέα τόμους με τα πρακτικά του ετήσιου συνεδρίου που το Ίδρυμα διοργανώνει από το 2010 και εξής. Το δέκατο συνέδριο του Άρτου Ζωής, με θέμα την «ελπίδα», διεξήχθη στην Αθήνα μόλις πριν από λίγες μέρες (29–30 Νοεμ. 2019).

Σήμερα ο Ζουμπουλάκης διευθύνει μια ακόμα εκδοτική σειρά αφιερωμένη σε βιβλία στοχασμού και δοκιμιακού λόγου, τη «Ζωή των Ιδεών» (εκδόσεις Πατάκη).

⁶ ΑΛΙΚΑΚΟΣ 2019.

⁷ Βλ. το εκδοτικό σημείωμα στο τελευταίο τεύχος (τχ. 1855) που διεύθυνε ο Ζουμπουλάκης: ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2012β.

Από το 2013 είναι Πρόεδρος του Εφορευτικού Συμβουλίου της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος. Αξίζει να επισημάνουμε όχι μόνο το αξιόλογο διοικητικό έργο που επιτελεί από τη θέση αυτή, αλλά και τις εκδηλώσεις που με τον τίτλο «Λόγος» διοργανώνει στον χώρο της Εθνικής Βιβλιοθήκης από τον Ιούνιο του 2017 μέχρι σήμερα· εκδηλώσεις αφιερωμένες σε ζητήματα της λογοτεχνίας, της τέχνης και των ανθρωπιστικών σπουδών. Περιορίζομαι στη μνεία της πιο πρόσφατης από αυτές: «Γεώργιος Σκληρός, 100 χρόνια από τον θάνατό του» (22 Νοεμ. 2019).

Όσο για τις δημόσιες παρεμβάσεις του, αυτές συνεχίζονται μέσα από τις στήλες εφημερίδων και περιοδικών. Τακτική είναι η αρθρογραφία του στην εφημερίδα *Η Καθημερινή*, όπου δημοσιεύει ένα άρθρο την πρώτη Κυριακή κάθε μήνα. Οι θέσεις του είναι πάντα σαφείς, χωρίς ωστόσο να αγνοούν τις πολλαπλές, όσο και αντιφατικές, όψεις της πραγματικότητας. Γι' αυτό και συχνά συζητά ερωτήματα που παραμένουν και για τον ίδιο ανοιχτά.

Θα επιχειρήσω στη συνέχεια να περιγράψω αδρομερώς τη συμβολή του στην «κριτική συζήτηση της λογοτεχνίας» που έθετε ως ζητούμενο στο πρώτο εκείνο εκδοτικό του σημείωμα στη *Νέα Εστία* τον Σεπτέμβριο του 1998. Το πώς ανακάλυψε τη λογοτεχνία στα πρώτα εφηβικά του χρόνια, το εξιστορεί στη συνταρακτική αυτοβιογραφική μαρτυρία *Η αδερφή μου*. Δεν πρόκειται να αναδιηγηθώ τα γεγονότα που με μοναδική ενάργεια αφηγείται ο ίδιος. Σημειώνω μόνο την περιγραφή της σωματικής αναστάτωσης και της συγκίνησης που του προκαλούσε η ανάγνωση ποιημάτων, το νόημα των οποίων δεν ήταν ακόμα σε θέση να συλλάβει.⁸ Από τα εφηβικά χρόνια η λογοτεχνία δεν έχει πάψει να συντροφεύει τον καθημερινό του βίο: ελληνική και ξένη, πεζογραφία και ποίηση· τα μείζονα έργα του παρελθόντος αλλά και κείμενα σημερινών συγγραφέων μικρότερων αξιώσεων. Για να μείνουμε στην ελληνική ποίηση: η αγάπη του για τον Σολωμό και τον Σικελιανό συμβαδίζει με την άριστη γνώση που διαθέτει της ποίησης που γράφτηκε από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και εξής. Ενώ οι άνθρωποι των γραμμάτων που είναι θερμενμένοι με τους κλασικούς συγγραφείς έχουν συχνά τη μεμψίμοιρη τάση να απαξιώνουν τη σύγχρονη τους λογοτεχνική παραγωγή, θεωρώντας ότι σπουδαία έργα έχουν προ πολλού πάψει να δημιουργούνται, ο ίδιος ενημερώνεται διαρκώς και παρακολουθεί προσεκτικά τις καινούργιες κυκλοφορίες, ανακαλύπτει νέους λογοτέχνες, δημοσιεύει μελέτες για έργα που γράφονται στις μέρες μας.

Έχουμε μυθιστορήματα και ταινίες που αύριο οι ιστορικοί θα τα κατατάσσουν στα αριστουργήματα και έχουμε επίσης πάρα πολλά έργα από τη μέση στάθμη και πάνω, τα οποία έχουν μεγάλη σημασία, γιατί, χωρίς αυτά, τα μεγάλα και τα κορυφαία δεν έχουν έδαφος να φυτρώσουν, να προσληφθούν και να ξεχωρίσουν.⁹

⁸ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2012γ, 12–14.

⁹ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2014· το θέμα του άρθρου στην *Καθημερινή* είναι η ταινία *Locke* (2013) του Steven Knight.

Η υψηλή λογοτεχνία δεν είναι επομένως υπόθεση αποκλειστικά του παρελθόντος. Ο Ζουμπουλάκης είναι μεν στοχαστής του λογοτεχνικού κανόνα, τον βλέπει ωστόσο να εμπλουτίζεται αδιάκοπα με έργα της εποχής μας.

Σε αρκετές από τις μελέτες του ο τιμώμενος επιστρατεύει τη γερή φιλολογική σκευή του προκειμένου να θέσει ζητήματα και ζητούμενα εκδοτικά, να εντοπίσει πηγές, να προχωρήσει σε βιβλιογραφικές αναδιφήσεις, κοκ. Δεν θα σταθώ στις αυστηρά φιλολογικές αυτές εργασίες του, ούτε στις φιλολογικές εκδόσεις που έχει πραγματοποιήσει, καθώς απόψε δεν έχουμε συγκεντρωθεί αποκλειστικά φιλόλογοι. Θα επικεντρωθώ στον τρόπο με τον οποίο κατανοεί το μυθιστόρημα. Τι κινητοποιεί την προσοχή του στο λογοτεχνικό αυτό είδος; Γιατί το θεωρεί σημαντικό; Σε τι έγκειται το «φως του μυθιστορήματος»;¹⁰

Τα μυθιστορήματα που μελετά ο Ζουμπουλάκης είναι όλα υψηλής αισθητικής στάθμης. Τα αισθητικά κριτήρια είναι τα μόνα, πιστεύει, που μπορούν να ορίσουν τι είναι λογοτεχνία. Η αισθητική απόλαυση ωστόσο δεν επαρκεί για να στραφεί η δική του προσοχή σε ένα έργο. Αυτό που τον προσελκύει σε ένα μυθιστόρημα είναι οι θεματικές του, οι ιδέες του, ή, ακριβέστερα, η θεώρηση του κόσμου που προβάλλει μέσα από τις σελίδες του. Εξετάζει έτσι μυθιστορήματα με θέματα που τον απασχολούν και ως διανοούμενο. Γι' αυτό και πολλοί από τους ξένους συγγραφείς που έχει μελετήσει, σχηματίζουν δύο κατηγορίες: εβραίοι ή εβραϊκής καταγωγής μυθιστοριογράφοι, από τη μια, χριστιανοί μυθιστοριογράφοι, από την άλλη.

Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν συγγραφείς όπως οι Γιόζεφ Ροτ, Ισαάκ Μπάσεβιτς Σίνγκερ, Άαρον Άπελφελντ, Φίλιπ Ροθ, ανάμεσα σε άλλους. Το ενδιαφέρον του για τους πεζογράφους αυτούς τροφοδοτεί ο μακρόχρονος και αδιάλειπτος προβληματισμός του για ζητήματα όπως είναι η ιστορική μοίρα του εβραϊσμού, η βιβλική παράδοση, ο εβραϊκός μεσσιανισμός, ο αντισημιτισμός, το Ολοκαύτωμα, η ίδρυση του κράτους του Ισραήλ, οι σχέσεις Ισραηλινών και Παλαιστινίων.

Στα δοκίμιά του για τους συγγραφείς της δεύτερης κατηγορίας, τους Ζωρζ Μπερνάνος, Γκράχαμ Γκρην, Φλάννερυ Ο'Κόννορ, Μέριλιν Ρόμπινσον κ.ά., ο Ζουμπουλάκης διερευνά «ζητήματα χριστιανικής ανθρωπολογίας και ηθικής». Παρατηρούμε ότι οι παραπάνω συγγραφείς είναι είτε Ρωμαιοκαθολικοί είτε Διαμαρτυρόμενοι. Έντονο είναι το ενδιαφέρον του για τον δυτικό χριστιανισμό· οι δογματικού τύπου αντιδικίες ανάμεσα στις χριστιανικές ομολογίες τον αφήνουν αδιάφορο. Στον δυτικό χριστιανισμό αναγνωρίζει μάλιστα ένα καίριο προτέρημα έναντι του ανατολικού, ότι κατόρθωσε να συμφιλιωθεί, δύσκολα έστω, με ορισμένες από τις καταστατικές αρχές της νεωτερικότητας: τον ορθό λόγο, την αυτονομία του ατόμου, τη δημοκρατία και το ουδετερόθηρσκο κράτος.

Από τους Έλληνες συγγραφείς εκείνος που τον έχει απασχολήσει ερευνητικά σε μεγαλύτερο βαθμό από οποιονδήποτε άλλο είναι ο Αλέξανδρος Παπαδιαμαντής. Στον τόμο *Ο στεναγμός των πενήτων* βρίσκονται συγκεντρωμένες οι περισσότερες από τις παπαδιαμαντικές του μελέτες. Στην οπτική του ωστόσο ο

¹⁰ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2015· στον τόμο στεγάζονται οι περισσότερες από τις μελέτες του συγγραφέα για ξενόγλωσσους μυθιστοριογράφους.

Παπαδιαμάντης διαφοροποιείται πλήρως από τους Ευρωπαίους και Αμερικανούς χριστιανούς λογοτέχνες που αναφέρθηκαν παραπάνω. Το έργο εκείνων διακρίνει η προσωπική αναζήτηση, η εσωτερική πάλη, ο υπαρξιακός διχασμός, στοιχεία που απουσιάζουν, όπως παρατηρεί, από τον κόσμο του Παπαδιαμάντη. Ο χριστιανισμός του Σκιαθίτη είναι λατρευτικός και εορτολογικός, ανάμικτος με παγανιστικά στοιχεία· ανήκει σε έναν κόσμο αγροτικό, προνεωτερικό, που έχει πάψει προ πολλού να είναι ο δικός μας.¹¹ Στα διηγήματά του επομένως ο Ζουμπουλάκης δεν αναζητά θεολογικά και ηθικά ερωτήματα ικανά να απασχολήσουν τον σύγχρονο άνθρωπο. Αυτό που τον προσελκύει στο παπαδιαμαντικό έργο είναι κάτι διαφορετικό: η περιγραφή του κόσμου «των πενήτων, των φτωχών και κατατρεγμένων, των αδύναμων και ευάλωτων ανθρώπων [...]». Ο αλάλητος στεναγμός τους αντηχεί μέσα στα διηγήματά του. Οι καημοί τους δεν έχουν μόνο κοινωνικά αίτια, και γι' αυτό είναι χωρίς τελειωμό».¹²

Στις ρίζες της αναγνωστικής αυτής επιλογής βρίσκεται μια συγκεκριμένη στάση ζωής, την αφετηρία της οποίας εξηγεί ο συγγραφέας στο αυτοβιογραφικό του κείμενο *Στ' αμπέλια*. Το βιβλίο εξιστορεί τα εννέα συνεχόμενα καλοκαίρια που πέρασε ως παιδί στο καλύβι θείων του έξω από το χωριό Συκιά της Λακωνίας, το μέρος όπου γεννήθηκε. Ο συγγραφέας αναπαριστά έναν κόσμο τον οποίο αγάπησε βαθιά, δίχως ωστόσο να τον εξωραϊζει και δίχως να τον νοσταλγεί:

Τι να νοσταλγήσεις; Τη φτώχεια, την υψηλή παιδική θνησιμότητα, την εντελώς απροστάτευτη απέναντι στην παραμικρή αρρώστια ζωή; Τη φυσική και ψυχική βία εις βάρος των μικρών παιδιών και των γυναικών; Το κουτσομπολιό, την κακολογία και τον ασφυκτικό έλεγχο της ιδιωτικής –τρόπος του λέγειν– ζωής; Τη δεισιδαιμονία και τον αναλφαβητισμό; Οι γυναίκες του χωριού, όταν ήθελαν να πάνε από τη μια ρούγα στην άλλη, δεν περνούσαν μέσα απ' την αγορά, δεν τη διασχίζανε, αλλά έκαναν κύκλο και την παρακάμπτανε. Ήταν τόπος απαγορευμένος γι' αυτές. [...] Αυτό τον κόσμο τον νοσταλγεί μόνο όποιος δεν τον έχει γνωρίσει.¹³

Δεν απέχει πολύ η Συκιά από τη Σκιάθο. Ο Ζουμπουλάκης παρατηρεί ότι ο Παπαδιαμάντης γνώριζε καλά τον κόσμο του ελληνικού χωριού και γι' αυτό δεν τον εξιδανίκευε. Ο κόσμος αυτός καταποντίστηκε οριστικά, διαπιστώνει ο μελετητής, γεγονός για το οποίο δεν θλίβεται.¹⁴

Κι όμως, πολύ αργότερα, αντιλήφθηκε ότι τα εννιά καλοκαίρια στα χωράφια σημάδεψαν τη ζωή του:

Εκείνο που τους χρωστάω κυρίως είναι ότι εκεί έχει τη ρίζα της μια ηθική επιλογή, που κάποτε πήρε και πολιτικά χαρακτηριστικά, ότι θα είμαι πάντα με τη

¹¹ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2016, 74–75, 96.

¹² ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2016, από το οπισθόφυλλο του τόμου.

¹³ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2018α, 83–84.

¹⁴ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2018α, 47–49, 82–83.

μεριά των φτωχών και των αδικημένων.¹⁵

Ηθική επιλογή που απέκτησε και πολιτικά χαρακτηριστικά: στα νεανικά του χρόνια ο συγγραφέας εντάχθηκε στον χώρο της Ανανεωτικής Αριστεράς. Ηθική επομένως υπήρξε η αφετηρία της πολιτικής του ένταξης, καθώς επέλεξε να τάσσεται πάντα με το μέρος των αδυνάτων. Αλλά ηθικός είναι και ο τρόπος με τον οποίο κατανοεί τον χριστιανισμό: η χριστιανική θρησκεία είναι πρωτίστως, ισχυρίζεται, η ευθύνη για τον άλλο άνθρωπο, ευθύνη που εκφράζεται με έργα αγάπης μέσα στην κοινωνία. «Ο χριστιανισμός είναι οι αμέτρητες, μυριάδες μυριάδων, άγνωστες και ανώνυμες, πράξεις καλοσύνης, αλληλεγγύης, συγχώρησης, αγάπης και θυσίας» που έγιναν από τους ανθρώπους που αποφάσισαν να ζήσουν ως χριστιανοί.¹⁶ Αυτή βέβαια, σχολιάζει, είναι η μία όψη της παρουσίας του χριστιανισμού στην ιστορία, που συνυπάρχει με την ακριβώς αντίθετή της, την απεμπόληση της χριστιανικής διδασκαλίας από τους ίδιους τους χριστιανούς: προσήλωση στο ευαγγέλιο και προδοσία του ευαγγελίου συνυφαίνονται αξεδιάλυτα στην ιστορική πορεία των Εκκλησιών. Στον βαθμό λοιπόν που τόσο ο χριστιανισμός όσο και η Αριστερά προτάσσουν το αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης, μπορούν να συναντηθούν και εν μέρει να συμπορευτούν, παρά τις κατά τα άλλα σημαντικές διαφορές τους.

Η έννοια της ηθικής βρίσκεται στον πυρήνα της σκέψης του Ζουμπουλάκη. Η ηθική είχε παραμεριστεί από το ερευνητικό πεδίο των λογοτεχνικών σπουδών τις δεκαετίες του 1960 και του 1970. Στον παραγκωνισμό αυτό συνέβαλαν αποφασιστικά αφενός οι μεγάλες πολιτισμικές αλλαγές που γνώρισε ο δυτικός κόσμος τη συγκεκριμένη περίοδο και αφετέρου η κυριαρχία δομιστικών και μεταδομιστικών ρευμάτων σκέψης στη λογοτεχνική θεωρία, ρευμάτων με έντονα αντιουμανιστικό χαρακτήρα. Τις τελευταίες εντούτοις δεκαετίες η ηθική επέστρεψε στο προσκήνιο των αναζητήσεων της λογοτεχνικής θεωρίας (αλλά και της φιλοσοφίας). Οι μελέτες επομένως του συγγραφέα μας, στον βαθμό που εξετάζουν τη λογοτεχνία υπό το πρίσμα ηθικών κυρίως ερωτημάτων, συντονίζονται με σύγχρονες τάσεις των λογοτεχνικών σπουδών.

Θα ήταν λάθος όμως να θεωρήσουμε ότι γι' αυτόν η λογοτεχνία περιορίζεται στη θεματοποίηση ηθικών ζητημάτων, τα οποία ενδεχομένως να έχουν ήδη βρει αλλού επαρκή διατύπωση και λάβει ικανοποιητικές απαντήσεις, στο πεδίο της φιλοσοφίας, για παράδειγμα, της θεολογίας ή της πολιτικής σκέψης. Η άποψη του Ζουμπουλάκη είναι ότι το μυθιστόρημα μάς επιτρέπει να αποκτήσουμε βαθύτερη, πιο λεπταίσθητη γνώση των ηθικών προβλημάτων, γνώση την οποία μόνο αυτό είναι σε θέση να προσφέρει· η μυθοπλασία έχει να πει κάτι για τον άνθρωπο και τον κόσμο που δεν μπορεί να εκφραστεί με άλλον τρόπο.

Στο ερώτημα «γιατί διαβάζουμε μυθιστορήματα;» ο ίδιος απαντά: για να κατανοήσουμε καλύτερα τον εαυτό μας και τους άλλους. Όποιος καταφεύγει στην ανάγνωση μυθιστορημάτων

¹⁵ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2018α, 84–85.

¹⁶ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2017α, 404.

θέλει ακριβώς, συνειδητά ή ανεπίγνωστα, να ξεδιαλύνει λίγο το αίνιγμα της ζωής του, να φωτίσει το μυστήριό της, μα και να διευρύνει τα όρια της δικής του κατανόησης του κόσμου και των ανθρώπων.¹⁷

Κατανόηση που παραμένει πάντα ανεπαρκής και ελλειμματική, αφού η ζωή δεν παύει να αποτελεί ένα αίνιγμα. Η αλήθεια άλλωστε του μυθιστορήματος δεν είναι απόλυτη αλλά ερωτηματική και αμφιβάλλουσα.¹⁸ Το μυθιστόρημα έχει απομακρυνθεί οριστικά από τον «παράδεισο της απλότητας και της βεβαιότητας».¹⁹ Γι' αυτό και ο ίδιος προσυπογράφει την άποψη του Μίλαν Κούντερα ότι «κάθε μυθιστόρημα λέει στον αναγνώστη: “τα πράγματα είναι πιο πολύπλοκα από όσο νομίζεις”», για να προσθέσει: «ασφαλώς ναι, όχι όμως τα πράγματα μόνο αλλά και τα έργα, ιδίως τα μεγάλα».²⁰ Στο μυθιστόρημα αναγνωρίζει επομένως μια αναδικατάστατη πηγή γόνιμων ερωτημάτων και προκλήσεων για τη σκέψη. Γι' αυτό και ένα βιβλίο όπως το *Υπό το φως του μυθιστορήματος* έχει ξεχωριστή αξία για όσους μελετούν τη λογοτεχνία, καθώς αποτελεί θερμή συνηγορία ενός επιφανούς διανοούμενου υπέρ του μυθιστορήματος.

Θίξαμε ήδη τη σημασία του εβραϊσμού και του χριστιανισμού στο έργο του συγγραφέα· έγινε λόγος και για τη θέση του υπέρ της λειτουργίας τζαμιού στην Αθήνα. Ειδικότερη πτυχή των προβληματισμών του αποτελεί μια σκοτεινή, όπως την αποκαλεί, πλευρά των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών: η ιστορικά επιβαρυσμένη με βία και μισαλλοδοξία μεταξύ τους σχέση, «και ας αναγνωρίζουν και οι τρεις ως κοινό πατέρα της πίστης τους τον Αβραάμ»· εξού και ο τίτλος του πρόσφατου βιβλίου του *Άσπονδοι αδελφοί. Εβραίοι, χριστιανοί, μουσουλμάνοι*.²¹ Κρίσιμη είναι η παρατήρησή του ότι το πρότυπο αυτού του μίσους είναι ο χριστιανικός αντι-ιουδαϊσμός.

Ο Ζουμπούλακης μελετά σε βάθος, εδώ και πολλά χρόνια, τον αντισημιτισμό. Ο προβληματισμός που έχει αναπτύξει, διεξοδικός και πολύπλευρος, εμπλουτίζεται διαρκώς, σε συνομιλία πάντα με τη διεθνή βιβλιογραφία. Είναι μάλλον ο Έλληνας στοχαστής με την πληρέστερη γνώση και τη σφαιρικότερη εποπτεία του θέματος. Δεν είναι σήμερα η κατάλληλη περίπτωση για να παρουσιαστούν αναλυτικά οι απόψεις του. Θα περιοριστώ σε μια συνοπτική αναφορά στα όσα υποστηρίζει σχετικά με τη μήτρα του χριστιανικού αντισημιτισμού.

Αφετηριακή παραδοχή του είναι ότι ο αντισημιτισμός αποτελεί δομική συνιστώσα της ευρωπαϊκής ιστορίας. Έτσι το Ολοκαύτωμα δεν μπορεί να νοηθεί αλλιώς παρά σαν το αποτρόπαιο κορύφωμα δύο χιλιάδων χρόνων αντισημιτισμού. Αλλά ποιες είναι οι αιτίες του μακράιωνου μίσους εναντίον των Εβραίων, πώς

¹⁷ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2015, 9.

¹⁸ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2012δ, 9.

¹⁹ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2015, 99.

²⁰ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2015, 17.

²¹ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2019, 9.

εξηγείται η ανθεκτικότητά του; Ο Ζουμπουλάκης ισχυρίζεται ότι ο χριστιανικός αντισημιτισμός δεν αποτελεί εκ των υστέρων παραμόρφωση της διδασκαλίας των ευαγγελίων, αλλά ότι ενυπάρχει ήδη σε αυτά, και μάλιστα με ιδιαίτερα έντονο τρόπο.²² Η θέση δεν είναι καινούργια στη διεθνή βιβλιογραφία, στην Ελλάδα όμως διατυπώνεται, όσο γνωρίζω, για πρώτη φορά. Ο συγγραφέας έχει επανειλημμένα στηλιτεύσει την απουσία αυτοκριτικής διάθεσης εκ μέρους των Ορθόδοξων Εκκλησιών για τις ευθύνες τους για το Ολοκαύτωμα: «Η φρικτή είδηση της εξόντωσης των Εβραίων στο Άουσβιτς δεν έχει φτάσει ακόμη στα αυτιά της [της Ορθόδοξης Εκκλησίας]». ²³ Με το να εντοπίζει όμως την πηγή του ευρωπαϊκού αντισημιτισμού, αυτού που οδήγησε στο Ολοκαύτωμα, στο ίδιο το ιδρυτικό βιβλίο του χριστιανισμού, την Καινή Διαθήκη, η κριτική του διανύει ένα επιπλέον, κρίσιμο, στάδιο. Δύσκολο να σκεφτεί κανείς ριζικότερη κριτική χριστιανού στον χριστιανισμό.

Το Ολοκαύτωμα και οι προκλήσεις του για τον σύγχρονο άνθρωπο καταλαμβάνουν κεντρική θέση στις αναζητήσεις του. Ένα από τα συναρπαστικότερα φιλοσοφικά του δοκίμια είναι το «Ο Χανς Γιόνας και ο Θεός στο Άουσβιτς και μετά το Άουσβιτς». Στο δοκίμιο αυτό συζητά ορισμένα από τα ερωτήματα που η φρίκη του Ολοκαυτώματος έθεσε αφενός στην εβραϊκή θρησκευτική πίστη, υποβάλλοντάς την σε σκληρή δοκιμασία, αφετέρου στη φιλοσοφία και τη θεολογία, καλώντας τις να συζητήσουν την έννοια του Θεού από καινούργια βάση και υποχρεώνοντάς τις σε ουσιώδεις αναθεωρήσεις· ερωτήματα που, σύμφωνα με την ωραία διατύπωση του συγγραφέα, ανήκουν σε εκείνα που «δοκιμάζουν την ψυχή και το νου, χωρίς να λαβαίνουν ποτέ οριστική απάντηση, στα άλυτα και αναπάντητα ερωτήματα, τα οποία, χρειάζεται να το θυμόμαστε, κατεξοχήν διασώζουν την ανιδιοτέλεια και την αξιοπρέπεια του πνεύματος». ²⁴ Έτσι ο Χανς Γιόνας, εκκινώντας από το ερώτημα «τι είδους Θεός μπορούσε να επιτρέψει κάτι τέτοιο», οδηγείται στο συμπέρασμα ότι τα τρία ιδιώματα που προσδιορίζουν τον Θεό στην εβραϊκή θεολογία: παντοδύναμος, πανάγαθος και καταληπτός, μετά το Άουσβιτς δεν μπορούν πλέον να συνυπάρχουν. Από τα τρία, το ένα θα πρέπει να παραμεριστεί. Ο Γιόνας θυσιάζει το ιδίωμα της παντοδυναμίας. Ο Θεός είναι πανάγαθος και καταληπτός, όχι όμως και παντοδύναμος, γι' αυτό και το κακό βασιλεύει στον κόσμο. ²⁵

Το Ολοκαύτωμα όμως δεν αφορά μόνο τους Εβραίους· αφορά και όλους εμάς τους άλλους, υποστηρίζει ο Ζουμπουλάκης στην ομιλία που εκφώνησε στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος στις 27 Ιανουαρίου 2018, Διεθνή Ημέρα Μνήμης του Ολοκαυτώματος. Και εξηγεί:

Το Ολοκαύτωμα θέτει υπό διαρκή δοκιμασία την ηθική μας συνείδηση και η αναμέτρηση μαζί του ίσως μας οδηγήσει να συνειδητοποιήσουμε τουλάχιστον δύο πράγματα. Πρώτον· κανείς μας δεν είναι προφυλαγμένος από τη διάπραξη

²² ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2019, 45.

²³ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2019, 71.

²⁴ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2013β, 53.

²⁵ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2013β, 51–72.

του κακού, δεν υπάρχουν κοσμοθεωρητικές εγγυήσεις έναντι της βαρβαρότητας. Η Γερμανία που διέπραξε αυτό το έγκλημα ήταν κατεξοχήν χώρα υψηλού πολιτισμού και παιδείας. Μόνη εγγύηση είναι εκείνο το λεπτό, εύθραυστο και τρεπτό πράγμα που είναι η ανθρώπινη συνείδηση, όταν λάβει κάποια στιγμή τη δύσκολη απόφαση να μην κάνει κακό σε άλλον άνθρωπο. Δεύτερον· η παθητικότητα δεν είναι ηθικά ουδέτερη στάση, γιατί αφήνει το κακό να προχωράει ανεμπόδιστο.²⁶

Αλλά, ας επιστρέψουμε στις σχέσεις μεταξύ των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών. Ποιος θα εγγυηθεί την ειρηνική συνύπαρξη των πιστών τους, όταν η ιστορία καταδεικνύει την απροθυμία ή την αδυναμία των θρησκειών να το πράξουν οι ίδιες; Η απάντηση του Ζουμπουλάκη είναι απερίφραστη: την ειρηνική συμβίωση θα την εγγυηθεί το «δημοκρατικό, ουδετερόθρησκο κράτος, το οποίο θα όφειλαν όλες οι θρησκείες να υπερασπίζονται παντού και χωρίς εξαιρέσεις».²⁷ Η αρχή της ουδετεροθρησκίας, ο χωρισμός δηλαδή Εκκλησίας και κράτους, αποτελεί θέση που ο συγγραφέας υπερασπίζεται με σθένος εδώ και πολλά χρόνια, όχι μόνο στα δοκίμιά του αλλά και σε πλήθος δημόσιων παρεμβάσεων του.

Στο σημείο αυτό ανακύπτει ένα ερώτημα που αφορά ειδικότερα το Ισλάμ: ο χριστιανισμός, ο δυτικός τουλάχιστον, έχει εν πολλοίς συμφιλιωθεί με την αρχή του ουδετερόθρησκου κράτους. Τι συμβαίνει όμως με το Ισλάμ; Είναι σε θέση να διαχωρίσει τη θρησκεία από την πολιτική και να προσχωρήσει στις θεμελιώδεις αρχές των σύγχρονων δημοκρατιών; Αντιλαμβανόμαστε ότι το ζήτημα είναι καιρίο για τη σημερινή Ευρώπη. Ο Ζουμπουλάκης απορρίπτει την άποψη που θέλει το Ισλάμ εξ ορισμού ασύμβατο με τα δημοκρατικά κεκτημένα και ισχυρίζεται ότι δεν υφίσταται εγγενής αδυναμία των μουσουλμάνων να τα αποδεχτούν. Επικαλείται μάλιστα το ιστορικό προηγούμενο του χριστιανισμού, ο οποίος χρειάστηκε αιώνες για να συμφιλιωθεί με τις πολιτικές αξίες της νεωτερικότητας, και αφού προηγουμένως αντιστάθηκε σθεναρά σε αυτές.²⁸

Εδώ θα ήθελα να διατυπώσω ένα σύντομο σχόλιο για το είδος του λόγου που κατεξοχήν χρησιμοποιεί ο συγγραφέας, δηλαδή το δοκίμιο. Γιατί δοκίμιο, και μάλιστα σπανίως πολυσέλιδο, και όχι, για παράδειγμα, εκτενείς και συστηματικές πραγματείες; Η επιλογή αυτή πρέπει να οφείλεται στο ότι ο δοκιμιακός λόγος ανταποκρίνεται καλύτερα στον χαρακτήρα της σκέψης του τιμώμενου, που είναι ανοικτός και ερωτηματικός, κριτικός και αυτοκριτικός, που τρέφεται από τις ενστάσεις, τον αντίλογο και τη διαλογική αντιπαράθεση· που είναι ασύμβατος, εν ολίγοις, με συνολικές και συμπαγείς θεωρήσεις.

Αξίζει όμως να γίνει αναφορά και σε ένα άλλο είδος λόγου που έχει κάνει την εμφάνιση στο έργο του εδώ και μερικά χρόνια: το 2012 δημοσιεύτηκε *Η αδερφή μου* και το 2018 το *Στ' αμπέλια*, δύο βιβλία αυτοβιογραφικού περιεχομένου.

²⁶ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2018β, 27–28.

²⁷ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2019, 10, 71.

²⁸ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2019, 221–22.

Στο πρώτο ο συγγραφέας αφηγείται τον καταλυτικό ρόλο που διαδραμάτισε στη ζωή του η ασθένεια της αδερφής του, ασθένεια που μετέτρεψε τη σχέση μαζί της «σε πεπρωμένο».²⁹ Για το δεύτερο βιβλίο μιλήσαμε ήδη. Δίπλα στα δύο αυτά έργα θα τοποθετούσα ένα ακόμα κείμενο που αντλεί από προσωπικά βιώματα, αν και διαφορετικό από τα προηγούμενα. Σε ομιλία του σε μαθητές Λυκείου το 1996, ο συγγραφέας επιχειρούσε να εξηγήσει το νόημα της εξέγερσης του Πολυτεχνείου καταθέτοντας και τη δική του μαρτυρία, καθώς ήταν ένας από τους φοιτητές που είχαν κλειστεί τις τρεις ημέρες του Νοεμβρίου 1973 στον χώρο του Πολυτεχνείου. Το κείμενο της ομιλίας δημοσιεύτηκε μόλις το 2017, δηλαδή 21 χρόνια μετά την εκφώνησή του και 44 χρόνια μετά τα γεγονότα στα οποία αναφέρεται.³⁰ Η εντυπωσιακή αυτή διπλή καθυστέρηση υπαγορεύτηκε προφανώς από μια στάση προσωπικής αξιοπρέπειας, καθώς, όπως επισημαίνει ο ίδιος, «το να περιφέρεις από δω και από κει με ευκολία την προσωπική σου εμπειρία είναι ευτέλεια». Εάν ωστόσο αποφάσισε εντέλει να μιλήσει και να γράψει για τα όσα έζησε στο Πολυτεχνείο, είναι επειδή οφείλει κανείς να αποφύγει και τον «ναρκισσισμό του αμετάδοτου»:

το να την κρατάς [την προσωπική σου εμπειρία] κλειστή για τον εαυτό σου είναι συχνά κάτι χειρότερο, είναι ναρκισσισμός, είναι ο ναρκισσισμός του αμετάδοτου, ο ναρκισσισμός να θεωρείς τους άλλους ανίκανους να καταστούν κοινωνοί αυτής της εμπειρίας. Άλλωστε αποτελεί θεμελιακό γνώρισμα του ανθρώπου να μετασηματίζει το βίωμα σε συνείδηση.³¹

Ο μετασηματισμός του βιώματος σε συνείδηση αποτελεί και το θέμα της *Αδερφής μου*. Το βιβλίο αναλύει την πορεία που διέγραψε το επώδυνο εφηβικό και νεανικό βίωμα για να μετατραπεί σταδιακά σε στοιχείο διαμορφωτικό της ψυχικής και διανοητικής συγκρότησης του συγγραφέα:

Η ιστορία της αδερφής μου με οδήγησε από τα εφηβικά μου χρόνια να θεωρώ ότι το κύριο φιλοσοφικό ερώτημα είναι η αρρώστια. Η αρρώστια θέτει, με τον οξύτερο τρόπο, το ζήτημα του νοήματος της ζωής, του Θεού, της σχέσης με τους άλλους, της ευδαιμονίας, της χαράς.³²

Ειρήσθω εν παρόδω ότι έχουν πυκνώσει, τα τελευταία χρόνια, τα κείμενα του συγγραφέα που πραγματεύονται ποικίλες όψεις του προβλήματος της αρρώστιας. Ζωηρό είναι και το ενδιαφέρον του για την παρηγορητική ιατρική, ενδιαφέρον που αναπτύσσεται σε επαφή με τις σχετικές μελέτες που εκπονούνται διεθνώς. Είναι σαφές ότι η αναγόρευση της ασθένειας σε μείζον φιλοσοφικό πρόβλημα δεν αφήνει περιθώρια για υψιπετείς, και εντέλει ανεδαφικές, θεωρήσεις της ανθρωπίνης ύπαρξης.

²⁹ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2012γ, 9.

³⁰ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2017β, 171–79.

³¹ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2017β, 171–72.

³² ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2012γ, 58–59.

Αναφερθήκαμε νωρίτερα στη σχέση του Ζουμπουλάκη με την πολιτική. Επιχειρώντας να εξηγήσει στους μαθητές το γιατί αρκετοί απ' όσους συμμετείχαν στην εξέγερση του Πολυτεχνείου, και διακινδύνευσαν τότε τη ζωή τους, δεν έδειξαν στη συνέχεια το αναμενόμενο ήθος, παρατηρεί:

Πρώτον, το ήθος δεν είναι, γενικώς, εύκολη υπόθεση και, δεύτερον, μια σημαντική ηθική πράξη που κάνουμε κάποια στιγμή στη ζωή μας δεν αρκεί από μόνη της να μας κάνει ενάρετους ανθρώπους. Χρειάζεται εσωτερική ζωή, συνεχής ηθική αυτοεξέταση και συνειδησιακή επαγρύπνηση, κάτι που τα ρεύματα σκέψης στα οποία ανήκαν αυτοί οι άνθρωποι δεν καλλιεργούσαν.³³

Εφόσον ηθική είναι, όπως ήδη ειπώθηκε, η αφετηρία της σχέσης του με την πολιτική, η κριτική του στον πολιτικό χώρο στον οποίο ανήκει, δεν μπορεί παρά να ενέχει και μια ισχυρή ηθική διάσταση. Άρα και στην περίπτωση της πολιτικής η αυστηρότητα της κρίσης του ασκείται, πρώτα και κύρια, στον οικείο του χώρο.

Το Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης τιμά σήμερα τον Σταύρο Ζουμπουλάκη με τον τίτλο του επίτιμου διδάκτορα για το σημαντικότερο και πολυσχιδές έργο του· για την ουσιώδη συνεισφορά του στην εκπαίδευση και στη φιλολογία· για το ήθος και τις θαρραλέες παρεμβάσεις του στον δημόσιο βίο. Τον τιμούμε για τους ανοιχτούς ορίζοντες της σκέψης του, που αναμετράται με κρίσιμα ζητήματα του καιρού μας και σε διαρκή συνομιλία με τις σύγχρονες πνευματικές αναζητήσεις. Με ιδιαίτερη χαρά και συγκίνηση τον υποδεχόμαστε στην πανεπιστημιακή μας κοινότητα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- ΑΛΙΚΑΚΟΣ, Δημήτρης 2019. *Λύτρωση. Περί του Αγίου Φωτός*, πρόλογος Σταύρος Ζουμπουλάκης, επίμετρο Παντελής Μπουκάλας. Αθήνα: Εκκρεμές.
- ΒΑΓΕΝΑΣ, Νάσος 2011 (Νοέμ.). Από την παλαιά *Νέα Εστία* στη νέα. *The Athens Review of Books*, τχ. 23: 42–43.
- ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ, Σταύρος 1998 (Σεπτ.). [χωρίς τίτλο.] *Νέα Εστία*, τχ. 1704: 895.
- _____, 1999 (Δεκ.). Τζαμί στην Αθήνα. *Νέα Εστία*, τχ. 1718: 964–68.
- _____, 2002. *Ο Θεός στην Πόλη. Δοκίμια για τη θρησκεία και την πολιτική*. Αθήνα: Εστία.
- _____, 2012α (Μάιος). Ζοφερή Νύχτα. *Νέα Εστία*, τχ. 1854: 559–63.
- _____, 2012β (Ιούν.). Αποχαιρετισμός. *Νέα Εστία*, τχ. 1855: 743.
- _____, 2012γ. *Η αδερφή μου*. Αθήνα: Πόλις.
- _____, 2012δ (Ιούν.). Αναπλέοντας προς τη σκοτεινή ρίζα: Θανάσης Βαλτινός, *Ανάπλους*. *The Athens Review of Books*, τχ. 30: 6–10.
- _____, 2013α. *Χρυσή Αυγή και Εκκλησία*. Αθήνα: Πόλις.
- _____, 2013β. “Ο Χανς Γιόνας και ο Θεός στο Άουσβιτς και μετά το Άουσβιτς”. Στο: *ΙΔΙΟΥ: Ποιος Θεός και ποιος άνθρωπος; Φιλοσοφικά δοκίμια*. Αθήνα: Πόλις, 51–72.

³³ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ 2017β, 177.

- _____, 2014. Στον σωστό χρόνο. *Η Καθημερινή*, 5.10.2014.
- _____, 2015. *Υπό το φως του μυθιστορήματος*. Αθήνα: Πόλις.
- _____, 2016. *Ο στεναγμός των πενήτων. Δοκίμια για τον Παπαδιαμάντη*. Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.
- _____, 2017α. “Επίμετρο”. Στο: Ντέιβιντ-Μπέντλεϋ ΧΑΡΤ, *Οι αυταπάτες των αθεϊστών. Η χριστιανική επανάσταση και οι σύγχρονοι εχθροί της*, μτφρ.-επιμ. Βασίλης Αργυριάδης. Αθήνα: Εν πλω, 399–407.
- _____, 2017β. “Ομιλία για το Πολυτεχνείο σε μαθητές Λυκείου”. Στο: *Ιδιος: Για το σχολείο*. Αθήνα: Πόλις, 171–79.
- _____, 2018α. *Στ’ αμπέλια*. Αθήνα: Πόλις.
- _____, 2018β. *Για το Ολοκαύτωμα. Ομιλία στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος (27 Ιανουαρίου 2018)*. Αθήνα: Πόλις.
- _____, 2019. *Άσπονδοι αδελφοί. Εβραίοι, χριστιανοί, μουσουλμάνοι*. Αθήνα: Πατάκης.

Γιάννης Δημητρακάκης
Επίκουρος καθηγητής
Τομέας Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας
Τμήμα Φιλολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης
dimitrakakis@uoc.gr

The work and thinking of Stavros Zoumboulakis

Yiannis Dimitrakakis

Abstract

THIS essay is based on the speech made at the award ceremony honoring Stavros Zoumboulakis with the title of Doctor Honoris Causa of the Department of Philology at the University of Crete (Rethymnon, 3 December 2019). The purpose of the essay is to discuss Zoumboulakis' contribution to literary studies, as well as to focus on important aspects of his engagement as a public intellectual. Zoumboulakis was the chief editor of *Nea Hestia*, the longest-running Greek literary review, from 1998 until 2012. During his editorship, *Nea Hestia* exerted considerable influence on intellectual life in Greece. In many of his essays Zoumboulakis explores the connection between literature and ethics. He has shown a strong interest in European and American novels written by Jewish and Christian authors and he deals with topics such as the history of Judaism, antisemitism and the Holocaust. He has examined the pivotal role of Christianity in the historical development of hatred against Jews and he has contributed to the ongoing debate on questions regarding the philosophical and theological implications of the Holocaust. Another of his permanent concerns is the complex relationship between religion and modernity; he mainly discusses the long and difficult process of reconciliation between Christian faith and the principles of modern democracy. He also argues that it is only the secular state (*l'état laïque*) that can guarantee the peaceful coexistence of believers of the three monotheistic religions.